

Original Research

***Reflection of Qajar Period Social Discourse
in Mastooreh Kurdestani Poems
(With the Approach of Norman Fairclough)***

**Mahin Panahi¹
Faezeh Vaezzadeh²**

Abstract

This research has been done with the aim of analyzing how the social discourse governing Qajar period Iran is reflected in the poems of Kurdistan mystic, poet lady and mystic of this period. For this purpose, the collection of Kurdistan poems has been evaluated using Norman Fairclough's critical discourse analysis approach, in three levels: description (linguistic features of the text), interpretation (relationship between text and interaction) and explanation (relationship between interaction and social context). Also, the statistical analysis of the findings has been done using Maxqda qualitative analysis software. According to the findings, although the Kurdistan mystic is subordinate to the traditional discourse both in the category of poetry and in the field of mysticism, however, his various criticisms include criticism of the political situation, criticism of economic and livelihood disorders, criticism of disorder in the field of religion and ethics, etc. The fact that he clearly reflected the general situation of Iranians in the Qajar period shows the type of his performance against the ruling discourses in this period, which is based on protest and criticism. Based on the results of the analysis, Kurdistan is primarily a mystic, but at the same time he is a poet, writer, researcher and social critic; she has played a role and expressed herself in different political, social and

¹. Professor of the Department of Persian Language and Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran. m.panahi@alzahra.ac.ir. **(Corresponding Author)**

². Ph.D Student of Persian Language and Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran. F.waezzadeh@alzahra.ac.ir

Submit Date: 2024/29/02

Accept Date: 2024/22/07

10.22051/JWSPS.2024.46304.2845

cultural fields much more and more advanced than the women poets or mystics in the history of Persian poetry.

Keywords

Social Discourse, Qajar Period, Women Poets, Mastooreh Kurdestani, Norman Fairclough

Introduction

On the threshold of constitutionalism, the all-round developments of Iran on the one hand and the arrival of new ideas on the other hand led to the diversity of approaches and intellectual tendencies among the strata of society and created new discourses and sub-discourses, including women's sub-discourse, in contrast to the traditional discourses. . The developments of this period were the beginning of women's awareness of "self" and the traditional position of women in the patriarchal Iranian society; In the meantime, a group of women were still subject to the traditional discourse, strongly opposing new views and Western ideas; But many other women, parallel to social and intellectual changes, distanced themselves from traditional attitudes and tried to change their individual and social position. The modern women's discourse in two "radical" intellectual approaches (based on comparing the human and social rights of Iranian women with Western women, opposing men's thinking, acquiring knowledge and learning, abandoning the hijab, gaining independence through women's employment, etc.) and "moderate" (based on emphasis on scientific learning, the necessity of rational behavior, providing a solution for the advancement of women and localizing the models of women in advanced countries according to domestic requirements, etc.) emerged; Meanwhile, the position of Mastooreh Kurdestani has become important for several reasons: despite the fact that due to the intellectual, cultural and social structure that governs Iranian society, the presence of female poets in the history of Persian poetry has been small, Mastooreh Kurdestani is one of the few women poets who, in addition to on the power of poetry, he has followed a certain line of thought; Especially the fact that at the beginning of the two ways of women's choice between tradition and innovation, she created a conscious fusion and relying on the value foundations of religion and culture, has tried instead of opposing and obstinately against any change, especially for the advancement and intellectual and cultural advancement of women.

Considering the political and social situation as well as the all-round developments of Iran during the Qajar period, the present research seeks to answer the question of what social currents of this period have been reflected in the poems of Mastooreh Kurdestani, mystic lady and poet of the Qajar period? And how was his performance against the ruling discourses of this period? For this purpose, Norman Fairclough's critical discourse analysis approach has been used, which combines text analysis and social analysis, and its ultimate goal is to analyze the social action of discourse; It means that it deals with the relationship between text and sociological, historical, ideology, power and conventions and cultural and social knowledge.

Methodology

Since the aim of the present research was to evaluate the discourse exposure of Mastooreh Kurdestani to the social issues of the Qajar period, in this research, his collection of poems based on the efficient strategies of Norman Fairclough's critical discourse analysis, is examined at three levels: "description", "interpretation" and "explanation". And evaluated. At the level of description, words and sentences of Kurdistan poems have been evaluated for having experiential, expressive and relational values, and at the level of interpretation, their dependence on previous discourses and texts (including pre-existing genres and intertextuality) has been evaluated. At the explanation level, the cultural and social structures and relations (including the political, social and cultural situation of the Qajar period) which caused the text to emerge, have been evaluated in order to reflect the political and social currents of this period in the poems of Mastooreh Kurdestani, as well as his performance in confrontation to show her era with the ruling discourses of Iranian society. Statistical analysis of the research was also done using Maxqda qualitative analysis software.

Findings

In response to the research question: What were the social currents of the Qajar period reflected in the Kurdistan mystical poems? The collection of poems of Mastooreh Kurdestani, the lady poet and mystic of the Qajar period, was evaluated based on the efficient strategies of "critical discourse analysis" by Norman Fairclough and emphasizing the analysis of his social discourse, in three levels: "description", "interpretation" and "explanation".

The results of the analysis of Mastooreh's poems at the level of description introduce him as a mystical poet who is subject to the traditional discourse and

a representative of the school of literary return, both in the category of poetry and in the field of mysticism. The analysis at the level of interpretation, while showing the multiplicity of discourses and the diversity of participants in Mastooreh's poetry, shows that the multiplicity of discourses in his poems is an expression of his multidimensional thinking and the result of Mastooreh's vast knowledge in poetry, mysticism and society. Based on the existing components, three discourses including "emotional discourse", "religious discourse" and "social discourse" were identified in her poetry. Although emotional discourse is wider than the other two discourses in terms of the number of related components, in general, there is a difference between them. There is alignment. The alignment of these discourses shows that in the hidden belief of human emotions, the spiritual world and social issues have almost the same value. The discursive analysis of Mastooreh Kurdestani poems at the level of explanation shows that the discourse actions of the Mastooreh match with the social actions of the Qajar period to a large extent. Mastooreh Kurdestani, while writing romantic and mystical lyrical lyrics, has raised social issues in several forms in his poems; His description of the king and other contributors to the text, his recommendations as well as his social criticisms of political currents (including ruling class differences), social (including economic and livelihood disorders) and cultural (including disorders in the field of religion and ethics) It has clearly reflected the Iranians in the Qajar period. The results of the analysis also show that Mastooreh is not confined in poetic solitude and mystical solitude; She was primarily a mystic, but at the same time she was a poet, writer, researcher, activist and social critic; In the meantime, although Mastooreh appears in her poems as a man in accordance with the dominant discourse in the Qajar period, her special performance in bringing awareness to the type of "woman" has distinguished him among other women of the time. She has played a role and expressed herself in different political, social and cultural fields much more and more advanced than the women poets or mystics in the history of Persian poetry.

References

- Agha Golzadeh, F. (2006). *Critical Analysis of Discourse*. Tehran: Scientific and Cultural, First edition,. (In Persian)
- Agha Golzadeh, F. (2007). Critical discourse analysis and literature. *Literary Studies*, 1(1), 17-27. (In Persian)
- Bastani, S., Omidpour, Z. & Rajablo, A. (2012). Analysis of women's sub-discourses in Qajar era. *Historical Sociology*, 5(1), 73-108. (In Persian)

- Diwan Beigi, S. A. (1987). *Hadiqat-al Shoara*. Introduction and correction by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Zarin. (In Persian)
- Fairclough, N. (1999). *Critical Analysis of Discourse*. Translated by Fateme Shaiste Piran et al. Tehran: Media Research Center. (In Persian)
- Foran, J. (1998). *Fragile Resistance, the History of Iran's Social Transformations from Safavid to the Years After the Islamic Revolution*. Translated by Ahmad Tedin. Tehran: Rasa Cultural Services. (In Persian)
- Furqani, M. M. & Hamzaei, M. (2013). Rereading the components of modernity in the Qajar era based on Tamadan newspaper. *Tarikh Iran*, 6(2), 55-94. (In Persian)
- Ghaffari, S. M. K. (2015). *A Collection of Biographies*. Translated by Mahmoud Raouf Moradi. Tehran: Payam Noor Publications. (In Persian)
- Goodarzi, S. (2008). *Application of Statistics in Social Sciences*, Tehran: Sociologists. (In Persian)
- Hatami, A. & Jabarnejad, S. (2008). Discourse analysis as a research method in the humanities. *National Conference of the Humanities Congress, Tehran: March 12*. (In Persian)
- Hedayat, R. Q. (1961). *Majma al-Fashah*. Correction of Mazaher Musfa, vol. 5, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Hijazi, B. (2009). *Women's History: Investigating the Status of Iranian Women in the Qajar Era*. Tehran: Ghasidesarabooks. (In Persian)
- Cady, N. R. (2002). *Iran during the Qajar era and the rise of Reza Khan*. Translated by Mehdi Haqitkhah, Tehran: Ghoghnoosbooks.
- Kadivar, P. (2023). Sociology of the Qajar era: social history and daily life of people in the Qajar period, Tehran: Ghoghnoosbooks. (In Persian)
- Kalhor, M. (2017). A reflection on the role of animus in the life and history of Mastoreh. *Journal of the Iranian History Society*, 37, 107-132. (In Persian)
- Kasraei, M. S. (2000). *The Challenge of Tradition and Modernity in Iran from the Constitution to 1320*. Tehran: Nashre Markaz. (In Persian)
- Khosravi, S. (2010). *The Stylistics of Qajar Women's Poetry*. Master's Thesis, Lorestan University. (In Persian)

- Mills, S. (2012). *Discourse*. Translated by Fattah Mohammadi. Tehran: Third Millennium. (In Persian)
- Moridi, M. R. & Taghizadegan, M. (2011). Discourses analysis of the national art in Iran. *Journal of Cultural Studies Communication*, 8(29), 139-160. (In Persian)
- Noori, H., Gholami, M. R. & Esmaeilpor Langroodi, F. (2019). Women's civil rights in Iran in Qajar. *Sociological Review*, 27(1), 111-143. (In Persian)
- Paltridge, B. (2019). *An introduction to Discourse Analysis*. Translated by Tahira Hemti, Tehran: Neveeseh Parsi Publications. (In Persian)
- Phillips, L. & Jorgensen, M. (1389). *Theory and Method in Discourse Analysis*. Translated by Hadi Jalili. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Radfar, A. (2010). Kurdish magic of Mahin Bani, poetry, art, and mysticism. *Journal of Letters and Language*, 7(2), 13-24. (In Persian)
- Rastgar, H. (2019). Examining the contrast between tradition and modernity in today's Iranian society. *International Journal of Nations Research*, 5(59), 43-57. (In Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (2012). *The Language of Poetry in Sufiya's Prose*. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (2018). *Searching for the Roots of the Transformation of Contemporary Poetry with a Lamp and a Mirror*. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian)
- Shamim, A. (2008). *Iran During the Qajar Dynasty*. Tehran: Behzad. (In Persian)
- Sheil, M. L. (1983). *Lady Shail's Diary*. Translated by Hossein Abu Tarabian, Tehran: Nashrenow. (In Persian)
- Taj al-Sultaneh. (1983). *Memoirs of Taj Al-Sultaneh*. by Mansoureh Ettehadieh. Tehran: Tarikh Iran. (In Persian)
- Yarmohammadi, L. (2013). *Communication from the Perspective of Critical Discourse*. Tehran: Hermes publication. (In Persian)
- Yazdi, M. (2017). Fairclough's organizational critical discourse analysis methodology in n the studies of art organisations and events, *Research journal of the Iranian Academy of Arts*, 2(1), 114-132. (In Persian)

بازتاب گفتمان اجتماعی دوره قاجار در اشعار مستوره کردستانی با رویکرد نورمن فرکلاف

مهین پناهی^۱

فائزه واعظزاده^۲

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل چگونگی بازتاب گفتمان اجتماعی حاکم بر ایران دوره قاجار در اشعار مستوره کردستانی، بانوی شاعر و عارف این دوره انجام شده است. به این منظور، مجموعه اشعار کردستانی با استفاده از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، در سه سطح توصیف (ویژگی‌های زبانی متن)، تفسیر (رابطه بین متن و تعامل) و تبیین (رابطه بین تعامل و بافت اجتماعی) ارزیابی شده است. همچنین تحلیل آماری یافته‌ها با استفاده از نرم‌افزار تحلیل کیفی Maxqda انجام شده است. براساس یافته‌ها اگرچه مستوره کردستانی هم در مقوله شعر و هم در زمینه عرفان، تابع گفتمان سنتی است، با این حال، نقدهای متنوع او شامل نقد اوضاع سیاسی، نقد نابسامانی‌های اقتصادی و معیشتی، نقد نابسامانی در حوزه دین و اخلاق و غیره است. ضمن این که وضعیت کلی ایرانیان در دوره قاجار را به روشنی بازتاب داده و نوع عملکرد او در برابر گفتمان‌های حاکم مبتنی بر اعتراض و انتقاد است. براساس نتایج تحلیل، کردستانی در درجه اول عارف است، اما به موازات آن شاعر، نویسنده، پژوهشگر و منتقد اجتماعی نیز هست؛ او بسیار بیشتر و پیش‌روتر از زنان شاعر یا عارف تاریخ شعر فارسی، در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نقش‌آفرینی و اظهار وجود کرده است.

^۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

m.panahi@alzahra.ac.ir

^۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

F.waezzadeh@alzahra.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰

واژگان کلیدی

گفتمان اجتماعی، دوره قاجار، زنان شاعر، مستوره کردستانی، نورمن فرکلاف

مقدمه و بیان مسئله

در آستانه مشروطیت، تحولات همه‌جانبه ایران از یک سو و ورود اندیشه‌های نوین از سوی دیگر، به تنوع رویکردها و گرایش‌های فکری در میان اقشار جامعه انجامید و در تقابل با گفتمان‌های سنتی، گفتمان‌ها و خرده‌گفتمان‌های جدید، از جمله خرده‌گفتمان زنان، را ایجاد کرد. تحولات این دوره سرآغاز آگاهی زنان نسبت به «خود» و جایگاه سنتی زنان در جامعه مردسالار ایرانی بود. «ایدئولوژی حاکم بر گفتمان سنتی، زن را موجودی منفعل و تحت سلطه مردان و تابع نقش‌های کلیشه‌ای می‌داند» (باستانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۴).

در این میان، گروهی از زنان هم‌چنان تابع گفتمان سنتی بوده، به شدت با دیدگاه‌های جدید و عقاید برآمده از اندیشه جدید مخالفت می‌کردند؛ اما بسیاری دیگر از زنان، به موازات تغییرات اجتماعی و فکری، از نگرش‌های سنتی فاصله گرفتند و در صدد تغییر جایگاه فردی و اجتماعی خود برآمدند. خرده‌گفتمان نوین زنان در دو رویکرد فکری «رادیکال» و «میان‌رو» بروز یافت. شاخص‌های اصلی خرده‌گفتمان رادیکال را مقایسه حقوق انسانی و اجتماعی زنان ایرانی با زنان غرب، مخالفت با تفکر مردان، کسب دانش و علم‌آموزی، کنار گذاشتن حجاب، کسب استقلال از طریق اشتغال زنان تشکیل می‌داد و شاخص‌های مهم خرده‌گفتمان میان‌رو عبارت بود از علم‌آموزی، ضرورت رفتارهای عقلانی و مبارزه با خرافه‌پرستی، بازنگری در ازدواج بر اساس ملاک‌های درست، ارائه راهکار برای ترقی زنان و بومی‌سازی الگوهای زنان کشورهای پیشرفته با توجه به مقتضیات داخلی و فرهنگ (همان: ۸۶-۱۰۰).

مستوره کردستانی در ابتدای شکل‌گیری دو راهی میان سنت و مدرنیته، تلفیقی آگاهانه ایجاد کرده است؛ به این معنی که با تکیه بر مبانی ارزشی دین و فرهنگ، به جای مخالفت و سرسختی در برابر هرگونه تغییر، جهت پیشرفت و ارتقای فکری و فرهنگی زنان، تلاش عملی کرده است. با وجود این که به دلیل ساختار فکری، فرهنگی و محدودیت‌های اجتماعی حاکم بر جامعه ایرانی، به‌طور کلی، حضور شاعران زن در تاریخ شعر فارسی اندک بوده است، او جزو

معدود زنان شاعر است که علاوه بر قدرت شعری، از خط فکری معینی پیروی می‌کرده است (رادفر، ۱۳۸۹: ۱۶). گذشته از آن، وی به خاندانی تعلق داشت که بسیاری از اعضای آن را دیوان‌سالاران نامی و شخصیت‌های شناخته‌شده ادب و فرهنگ کردستان تشکیل داده بود؛ بنابراین، مستوره کردستانی با پشتوانه ادبی و فرهنگی خاندانی خویش، در خلوت درونی ذهن و فکر عارفانه و شاعرانه خویش محصور نمانده، بلکه در راستای تحولات همه‌جانبه ایران دوره قاجاری، از جایگاه یک فعال اجتماعی در چندین زمینه، از شاعری تا شریعت‌نویسی و عرصه‌های مختلف علمی و هنری فعالیت کرده است. ویژگی مهم دیگر کردستانی این است که او اولین زن تاریخ‌نویس ایرانی است. با توجه به ویژگی‌های فوق، مستوره کردستانی را می‌توان به‌عنوان نماینده زنان پیشگام ایرانی در عرصه روشنفکری محسوب کرد که در تقابل سنت با تجدد، ضمن پای‌بندی به ارزش‌های معنوی دینی و ملی، در جهت رشد و اعتلای فکری و اجتماعی زن ایرانی می‌اندیشیدند. هدف پژوهش حاضر، تبیین چگونگی بازتاب تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار در اشعار این بانوی شاعر و عارف و نیز مواجهه گفتمانی او در تقابل با اوضاع سیاسی، اجتماعی این دوره است.

پیشینه تجربی

در این بخش به مرور تعدادی از مطالعات مرتبط با مستوره کردستانی پرداخته می‌شود. هدایت (۱۳۴۰) در جلد پنجم کتاب «مجمع‌الفصحاء» به بررسی کلی شخصیت و آثار مستوره کردستانی و تبیین جایگاه شعری وی در دوره قاجار پرداخته است. رادفر (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با نام «مستوره کردستانی، مهین بانوی شعر، هنر و عرفان» ضمن بررسی زندگی و اشعار مستوره، به قدرت شاعری و اهمیت خط روشن فکری او پرداخته است. خسروی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خویش با عنوان «سبک‌شناسی شعر زنان قاجار» ضمن تحلیل سبک شناسانه شاعران زن دوره قاجار، به زندگی و اشعار مستوره کردستانی نیز پرداخته و پس از تحلیل کلی اشعار او از جنبه‌های زبانی و محتوایی، سبک شعری او را پیرو سبک شاعران کلاسیک و به‌خصوص سعدی و حافظ برشمرده است.

کلهر (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تأملی بر نقش آنیموس در زندگی و تاریخ مستوره» ضمن معرفی مستوره کردستانی به عنوان پیش‌آهنگ زنان تاریخ‌نویس جهان اسلام، بر تأثیر جنسیت در شیوه تاریخ‌نگاری وی پرداخته است.

چارچوب نظری

مواجهه گفتمانی به موضوعات و مسائل اجتماعی

امروزه دانش زبان‌شناسی تقریباً همه مطالعات علوم انسانی و اجتماعی را تحت تأثیر خود قرار داده است. مطالعات زبان‌شناسی در ابتدا با بررسی صورت‌های ساده زبانی آغاز شد و سپس با پرداختن به کاربردهای روزمره زبان تداوم یافت. نظریه‌پردازان زبان‌شناسی به تدریج، مفاهیم مرتبط با جنبه‌های سیاسی، شناختی و ایدئولوژیکی را به بررسی‌های زبانی افزودند و رابطه متقابل زبان و جامعه را نیز مورد مطالعه قرار دادند. نتایج این مطالعات همه‌جانبه و اهمیت یافته‌ها به این نظریه منتهی شد که اساساً هستی در گستره زبان معنا می‌یابد؛ بنابراین، ضمن این که «زبان» محور تمامی تحلیل‌های معرفتی قرار گرفت، نظریه «گفتمان» ظهور یافت. برای «گفتمان» تعاریف مختلفی ارائه شده است. نورمن فرکلاف «گفتمان» را زبان به عنوان عرف و یا رفتار اجتماعی تعریف کرده است (فرکلاف، ۱۳۸۷: ۱۷). در زبان فارسی، معادل‌های مختلفی برای «Discourse» ارائه شده، مانند مقال و کلام، اما نخستین بار یارمحمدی اصطلاح «گفتمان» را پیشنهاد کرده است. از نظر او گفتمان مانند دو روی یک سکه است که یک روی آن متن و روی دیگر آن کارکردهای فکری-اجتماعی (ایدئولوژیک) است (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۱۹۸).

تحلیل گفتمان^۱ رویکردی بین‌رشته‌ای است که از اواسط دهه ۶۰ تا دهه ۷۰ میلادی و به دنبال تغییرات گسترده معرفتی در رشته‌های انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی و به‌خصوص در زبان‌شناسی پدیدار شد. این رویکرد «به بررسی الگوهای زبانی درون متن و ارتباط میان زبان و بافت اجتماعی و فرهنگی متن می‌پردازد» (پالتریج، ۱۳۹۹: ۱۴). هدف رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی آشکار کردن روابط پنهان قدرت و فرآیندهای ایدئولوژیکی موجود در متون زبانی است.

^۱. Discourse Analysis

و به این معنا انتقادی است که «قصد دارد نقش کردارهای گفتمانی در حفظ و بقای جهان اجتماعی، از جمله آن دسته از روابط اجتماعی را که توأم با مناسبات قدرت نابرابرند، آشکار کند» (یزدی، ۱۳۹۷: ۱۱۷). در تحلیل گفتمان انتقادی چند رویکرد مهم وجود دارد، اما «رویکرد فرکلاف مدرن‌ترین نظریه‌ها و روش‌ها را برای تحقیق در حوزه ارتباطات، فرهنگ و جامعه داراست» (فیلیپس و یورگنسن، ۱۳۸۹: ۱۱۰).

تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف

رویکرد فرکلاف اگرچه نوعی تحلیل متن‌محور است، اما او تحلیل صرف متن را کافی نمی‌داند و به دنبال دیدگاهی است که بتواند تحلیل متن و تحلیل اجتماعی را تلفیق کند. در این رویکرد، کاربردهای زبانی و رخدادهای ارتباطی از دو دیدگاه زبان‌شناختی و بینامتنی تحلیل می‌شوند. هدف تحلیل زبان‌شناختی این است که نشان دهد چگونه متن از نظام‌های زبانی به صورت انتخابی بهره می‌گیرد و تحلیل بینامتنی چگونگی وابستگی متن به تاریخ و جامعه را نشان می‌دهد. بنابراین، مراحل تحلیل گفتمان به روش نورمن فرکلاف شامل سه سطح است:

۱. توصیف (تحلیل متن به مثابه متن): بررسی متن بر اساس مشخصه‌های زبان‌شناختی.
۲. تفسیر (تحلیل کنش گفتمانی): بررسی متن بر مبنای سطح توصیف، با در نظر گرفتن بافت موقعیت و عوامل بینامتنی.
۳. تبیین (تحلیل کنش اجتماعی گفتمان): بررسی و نشان دادن ارتباط میان متن و عوامل جامعه‌شناختی، تاریخی، ایدئولوژی، قدرت و قراردادهای دانش فرهنگی و اجتماعی (فیلیپس و یورگنسن، ۱۳۸۹: ۹۱-۱۱۷).

تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در سطح توصیف، متن را در محور «واژگان»، «دستور» و «ساخت‌های متنی» ارزیابی می‌کند تا نشان دهد که واژگان و جمله‌ها واجد کدام «ارزش‌های تجربی»، «رابطه‌ای» یا «بیانی» هستند. ویژگی‌های صورتی دارای «ارزش تجربی» با دانش و اعتقادات تولیدکننده متن مرتبط است و ویژگی‌های صورتی دارای «ارزش رابطه‌ای» با روابط اجتماعی ارتباط دارند و ویژگی‌های صورتی دارای «ارزش بیانی» با فاعل‌ها و هویت‌های اجتماعی

سر و کار دارند. در محور ساخت‌های متنی بحث بر سر این است که در متن از کدام قراردادهای تعاملی استفاده شده است و متن واجد چه نوع ساخت‌های گسترده‌تری است (همان: ۱۷۰-۱۷۲).

رویکرد فرکلاف در سطح تفسیر، وابستگی متن با گفتمان‌ها و متن‌های قبل از خود، از جهت استفاده از «ژانرهای از پیش موجود» و «بینامتنیت» را ارزیابی می‌کند تا رابطه متن با بافت تاریخی و اجتماعی آن را نشان دهد و در سطح تبیین، بر شناسایی ساختارها و روابط فرهنگی و اجتماعی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی موجب پدید آمدن متن شده‌اند. در استفاده از این رویکرد، اگرچه پژوهشگر ناگزیر است اصول اولیه را بپذیرد، اما این امکان برای هر محقق وجود دارد که برای تحلیل خویش، میان عناصر مختلف تحلیل گفتمان و حتی دیدگاه‌های تحلیلی غیر گفتمانی تلفیق ایجاد کند و به این ترتیب به فهم گسترده‌تری از موضوع دست یابد (فیلیپس و یورگنسن، همان: ۴).

بنابراین، با توجه به هدف پژوهش حاضر که شناسایی روش بازتاب جریان‌های اجتماعی دوره قاجار در اشعار مستوره کردستانی و عملکرد این بانوی شاعر و عارف در رویارویی با نظم گفتمانی حاکم بر این دوره است، اشعار وی بر مبنای راهبردهای کارآمد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، در سه سطح «توصیف»، «تفسیر» و «تبیین» بررسی و ارزیابی شده است.

روش پژوهش

از آن‌جا که هدف تحقیق حاضر، ارزیابی مواجهه گفتمانی مستوره کردستانی به موضوعات اجتماعی دوره قاجار بوده است، در این پژوهش، مجموعه اشعار وی بر مبنای راهبردهای کارآمد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، در سه سطح «توصیف»، «تفسیر» و «تبیین» بررسی و ارزیابی شده است. در سطح توصیف، واژگان و جملات اشعار کردستانی از جهت دارا بودن ارزش‌های تجربی، بیانی و رابطه‌ای و در سطح تفسیر، وابستگی آن‌ها با گفتمان‌ها و متن‌های قبل از خود (شامل ژانرهای از پیش موجود و بینامتنیت) ارزیابی شده است. در سطح تبیین، ساختارها و روابط فرهنگی و اجتماعی (شامل وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار) که موجب پدید آمدن متن شده‌اند، ارزیابی شده تا چگونگی بازتاب جریان‌های سیاسی

و اجتماعی این دوره در اشعار مستوره کردستانی و همچنین، عملکرد او در رویارویی با گفتمان‌های حاکم بر جامعه ایرانی روزگار وی را نشان دهد. تحلیل‌های آماری پژوهش نیز با استفاده از نرم‌افزار تحلیل کیفی 'Maxqda' انجام شده است.

یافته‌های پژوهش

۱. زندگی و آثار مستوره کردستانی

ماه شرف خانم، متخلص به «مستوره» در سال ۱۲۲۰ هجری قمری در سنندج به دنیا آمد. پدرش ابوالحسن بیگ از مقربان والیان کردستان و از شخصیت‌های قابل احترام روزگار و مادرش ملک نساء خانم، از خاندان وزیری کردستان بود. دودمان پدری و مادری مستوره جزو دیوان‌سالاران نامی و از معاریف ادب و فرهنگ کردستان بودند (کلهر، ۱۳۹۷: ۱۱۲). پشتوانه فرهنگی خانوادگی و سپس ازدواج او با خسروخان اردلان، پسردهایی او و حاکم سنندج، موجبات استحکام شخصیت فردی و فرهنگی مستوره را فراهم کرد. مستوره را همچنین، شاعری دارای فضل، کمال، هنر، شعر و انشا و یکی از برجسته‌ترین زنان در تاریخ شاعران زن ایران دانسته‌اند که علاوه بر داشتن توانایی و جوهره شعری، از خط فکری معینی پیروی کرده است (رادفر، ۱۳۸۹: ۱۳).

آثار برجای‌مانده از مستوره کردستانی متنوع و شامل موارد زیر است:

- کتاب تاریخ اردلان: مستوره با مطالعه کتب تاریخی مختلف، کار تاریخ‌نویسان در تدوین تاریخ محلی کردستان را ناقص می‌دید. بنابراین، کتابی درباره تاریخ کرد یا تاریخ خاندان اردلان نوشت.
- رساله شرعیات: به دلیل نیاز زنان سنندجی به دریافت اطلاعات شرعی و فقهی، مستوره کتابی درباره مسائل شرعی مخصوص زنان نوشت.

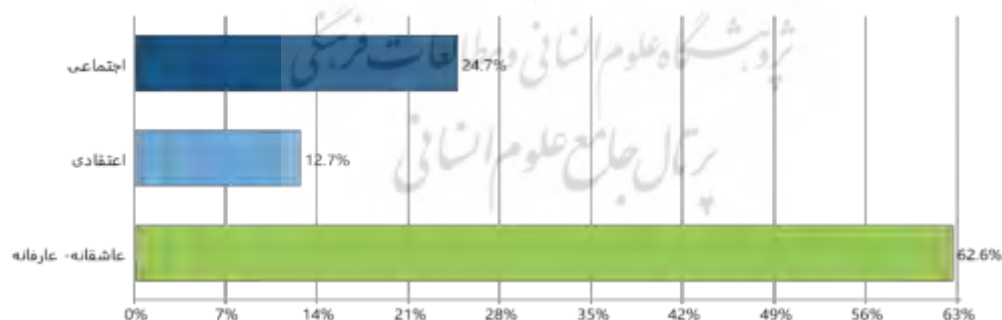
۱. نرم‌افزار مکس کیودا، برنامه‌ای کاربردی ویژه تحقیق کیفی است که محیط مناسبی را برای تحلیل محتوای متن فراهم می‌کند.

- کتاب معجم الادبا: اگرچه در انتساب این اثر به مستوره اختلا نظر وجود دارد، اما برخی ضمن تأیید انتساب، آن را نسخه‌ای منحصر به فرد و موجود در سلیمانیه دانسته‌اند (کلهر، ۱۱۳-۱۱۴).
- دیوان اشعار: مجموع ابیات شعر در دیوان مستوره ۱۹۸۷ بیت است که در انواع قالب‌های شعری سروده شده‌اند.

۲. محتوای اشعار مستوره کردستانی

اشعار کردستانی سرشار از محتوای اعتقادی، عرفانی و اجتماعی است. به نظر می‌رسد آنچه شعر او را از دیگر زنان شاعر پیش از وی متمایز کرده است، محتوای متنوع اجتماعی راه یافته در اشعار وی است. مستوره کردستانی در اشعارش موضوعات اجتماعی را به گونه‌ای طرح کرده که بیان گر گفتمان شاعر در رویارویی با اوضاع سیاسی، اجتماعی روزگار وی است. درواقع، او از جایگاه منتقد اجتماعی به نقد جنبه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی پرداخته است، از جمله اوضاع نامساعد فرهنگی و جایگاه اهل دانش، فقر و اختلاف طبقاتی، بی‌عدالتی نسبت به زنان و بحث از ارزش‌های اجتماعی.

نمودار شماره ۱ انواع محتوا در شعر مستوره و درصد تقریبی کاربرد آن‌ها را نشان می‌دهد.

نمودار ۱. محتوای اشعار مستوره کردستانی برحسب درصد تقریبی کاربرد

Chart 1. Content of Mastooreh Kurdestani poems in terms of approximate percentage of usage

۳. تحلیل گفتمان اشعار مستوره کردستانی

در تحلیل گفتمان انتقادی، صورت و فرم ساختارهای یک متن و معناهای القاشده در متن، بیان‌گر نوع ارتباط آن با ساختارهای اجتماعی و سیاسی است. در این میان، تبلور کارکردهای اجتماعی در متن «از طریق مؤلفه‌های خاصی به نام ساخت‌های گفتمان مدار انجام می‌شود» (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۱۶۰). بر این اساس، گفتمان‌ها «مجموعه‌ای از کدها، اشیا و افراد هستند که پیرامون یک نقطه کانونی تثبیت شده‌اند» (مریدی و تقی‌زادگان، ۱۳۹۱: ۱۴۵). اگرچه ساختارهای گفتمان مدار، تمامی اجزای صوری متن را شامل می‌شود، اما برخی از آن‌ها در متن برجسته‌تر هستند که تأکید اصلی تحلیل گفتمان بر این اجزای برجسته متن است.

۳-۱. سطح توصیف: متن

تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در سطح توصیف، ویژگی‌های صوری و زبانی متن را ارزیابی می‌کند. تحلیل متن در سطح توصیف بر اساس ده پرسش که می‌توان درباره یک متن مطرح ساخت، سازمان یافته است. در این میان، ضمن این‌که کاربرد همه این پرسش‌ها در یک متن الزامی نیست، آن‌ها در محور واژگانی کلمات و در محور دستور، جملات را از لحاظ دارا بودن ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی ارزیابی می‌کنند، از جمله: کلمات واجد کدام ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای یا بیانی هستند؟ چه نوع فرآیندها و مشارکینی مسلط هستند؟ از کدام وجه‌ها (خبری، پرسشی، دستوری و امری) استفاده شده است؟ و غیره (فرکلاف، همان: ۱۷۰-۱۷۲).

الف. محور واژگانی

• گزینش لغات و تعبيرات خاص / هویت بخشی

انتخاب و کاربرد واژه‌ها بیان‌گر ارزش‌های بیانی متن است، به این معنی که تولیدکننده متن با تکیه بر جهان‌بینی خود، هویت‌هایی را برای افراد و فعالیت‌ها تعیین و بر همین اساس، آن‌ها را گروه‌بندی و ارزش‌گذاری می‌کند. «انتخاب و کاربرد نام برای اشخاص و اشیا و فعالیت‌ها، منعکس‌کننده دیدگاه خاصی است که می‌تواند هم بار منفی داشته باشد هم مثبت» (یارمحمدی،

همان: ۱۶۱). نام‌گذاری به‌طور معمول در مورد مشارکین یک متن به کار می‌رود که در زبان‌شناسی نوین از طریق گروه‌های اسمی شناخته می‌شوند.

مشارکین اشعار مستوره کردستانی متنوع است که در محتوای اعتقادی و عرفانی در اشعار او، شامل خداوند، پیامبران الهی (ع)، اهل بیت پیامبر (ع)، بزرگان دین و زنان سرشناس ادیان الهی همچون حوا، خدیجه، مریم، آسیه و دیگران است، اما مشارکین محتوای اجتماعی اشعار او طیف وسیعی را تشکیل داده‌اند. نوع هویت بخشی مشارکین به گونه ای است که آن‌ها را در چند گروه می‌توان دسته‌بندی کرد، شامل شخصیت‌های مثبت «پادشاه»، «پیر» و شخصیت‌های منفی (شیخ، واعظ، مفتی و زاهد) و غیره. در این میان، بخش وسیعی از مشارکین اجتماعی شعر مستوره مردمان عادی بوده‌اند که هویت بخشی آن‌ها از طریق به تصویر کشیدن آنان در قاب فقر، اختلاف طبقاتی و بیماری بوده است.

• به‌کارگیری ضمایر با اهداف خاص

یکی دیگر از ساخت‌های گفتمانی، کاربرد ضمایر با اهداف خاص است. در این میان، ضمیرهای «ما» و «شما» و شیوه انتخاب آن‌ها به دلیل این‌که به روابط «قدرت» و «همبستگی» مرتبط است، جنبه گفتمانی دارند (فرکلاف، همان: ۱۹۴).

در اشعار مستوره کردستانی کاربرد ضمیر «ما» پربسامد است. او بیشتر در مباحث اجتماعی با استفاده از این ضمیر، خود را بخشی از جامعه و شریک دردهای آنان قلمداد کرده است.

ب. محور دستوری

در دستور «وجهیت» مفهومی مهم برای ارزش‌های رابطه‌ای و بیانی است و با اقتدار گوینده و نویسنده سروکار دارد. سه وجه اصلی جمله‌ها خبری، پرسشی و امری است. در این میان، قطعیت جمله‌های خبری بیان‌گر اقتدار گوینده آن است (فرکلاف، همان: ۱۹۲-۱۹۳).

وجه غالب در اشعار مستوره کردستانی «وجه خبری» است که بیانگر ایمان مستوره کردستانی به آن‌چه می‌گوید، است. وجه طلبی / امری و وجه پرسشی، به ترتیب، در اشعار این شاعر

رتبه‌های دوم و سوم کاربرد را دارند و بیشتر در مباحث اعتقادی و اجتماعی به کار رفته که مخاطب آن یا خداوند و یا گروه‌های مخالف با مستوره کردستانی است.

۲-۳. سطح تفسیر: کردار گفتمانی

کردار گفتمانی «فرایندی است که افراد از زبان برای تولید و مصرف متن استفاده می‌کنند و فقط از این طریق است که متن‌ها به وجود می‌آیند و به وسیله کردار اجتماعی شکل می‌گیرند» (فرکلاف، همان: ۷۱). تحلیل انتقادی گفتمان در سطح تفسیر به کردار گفتمانی می‌پردازد که حلقه اتصال متن و کردار اجتماعی است. بنابراین، در این سطح، کانون توجه بر نحوه اتکای مؤلف متن بر گفتمان‌ها و ژانرهای از پیش موجود، برای تولید متن است (فیلیپس و یورگنسن، همان: ۱۲۱).

• مستوره کردستانی و ژانرهای از پیش موجود

روزگار مستوره کردستانی هم‌زمان با حاکمیت «سبک بازگشت ادبی» بود. شعر دوره بازگشت در بستر اجتماعی روزگار خود حرکت نمی‌کرد و «چیزی که در شعر این دوره وجود ندارد انعکاس تمایلات اجتماعی و خواسته‌های مردم و زندگی آن‌هاست با آن که نخستین مشخصه ادبیات هر روزگاری باید تأثیر زندگی و خواسته‌های آن دوره باشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۶۲۲). با این حال، از اواسط دوره قاجار، به دنبال تحولات اجتماعی و فرهنگی ایران و پیدایش مفاهیم نوظهور ناشی از تغییرات بنیادی در تفکر ایرانیان، جریان کلی شعر فارسی نیز متحول و با مردم و جریانات اجتماعی همراه و هم‌قدم شد؛ بنابراین، ضمن حفظ قالب‌های شعری کلاسیک، به توصیف مفاهیمی پرداخت که اگرچه نوظهور، اما متعلق به پیکره فرهنگی ایرانیان بود؛ به تدریج و ضمن این که شعر اجتماعی در حال شکل گرفتن بود، مقوله‌هایی از فرهنگ وارداتی غرب، از جمله هواپیما، تلگراف و امثال آن نیز در شعر فارسی راه یافت، اما به دلیل این که دوران زندگی مستوره کردستانی در ابتدای این تغییرات واقع شده است، از نئوکلاسیک در اشعار وی نشانی نیست. او اشعارش را به تبعیت از سنت ادبی روزگار خویش، به تقلید از

شاعران سبک عراقی، به ویژه سعدی و حافظ سروده است (خسروی، ۱۳۹۰: ۱۴۱ و غفاری، ۱۳۸۵: ۱۷۹-۱۸۸). اما محتوای اجتماعی اشعار او چشم‌گیر و شامل انواع نقدهای اجتماعی است. این ویژگی را می‌توان از جمله رویکردهای نوگرایانه مستوره کردستانی و در راستای تحولات اجتماعی دوره قاجار محسوب کرد.

• بینامتنیت در اشعار مستوره کردستانی

در تحلیل گفتمان، برای بررسی رابطه متن با بافت تاریخی و اجتماعی آن، از رویکرد بینامتنیت استفاده می‌شود، زیرا این رویکرد وابستگی متن را با گفتمان‌ها و متن‌های قبل از خود نشان می‌دهد. فرکلاف بر این باور است که «تحلیل‌های بینامتنی، نقش واسطه مهمی در به هم پیوستن متن و بافت دارند» (فرکلاف، همان: ۱۵۸). ویژگی‌های بینامتنی یک متن از خلال مشخصه‌های زبانی آن بازشناخته می‌شوند (همان: ۱۲۳).

بررسی بینامتنیت در اشعار مستوره کردستانی، مفاهیم اعتقادی و عرفانی متعددی را نشان می‌دهد که وی در خلال اشعار خویش از آن‌ها بهره گرفته است، مانند بهره‌گیری از آیات قرآن، اشاره به باورها و مناسک دینی، مرثیه بر مصائب خاندان پیامبر (ص) و غیره.

۳-۳. سطح تبیین: کردار اجتماعی

هدف از مرحله تبیین، توصیف گفتمان به‌عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی است. تحلیل گفتمان در سطح تبیین، بر شناسایی ساختارها و روابط فرهنگی و اجتماعی تأکید می‌کند که «تا حدودی غیرگفتمانی‌اند و بستر گسترده‌ای را تشکیل می‌دهند که کردار گفتمانی را هم شامل می‌شود» (فرکلاف، همان: ۲۳۷) و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی موجب پدید آمدن متن شده‌اند و در مقابل، کردارهای گفتمانی چگونه آن‌ها را بازتاب داده‌اند. به این منظور، بررسی اجمالی وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران در دوره قاجار و عملکرد مستوره کردستانی در برابر وضعیت موجود الزامی است.

• اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره قاجار

بسیاری از پژوهشگران غربی، ایران دوران قاجار را جامعه‌ای عقب‌افتاده که در آن ارزش‌های اغلب نابخردانه‌ای حاکم بوده، ارزیابی کرده‌اند، اما لازمه شناخت بهتر دوره قاجار یادآوری این نکته است که «امور مربوط به گذشته در گفتمان سیاسی ایران قرن نوزدهم و بیستم، جایگاه مهمی داشته است؛ از این رو... موضوع‌هایی چون تاریخ، زبان، فرهنگ و مذهب در تفکر ایران قرن نوزدهم و بیستم، جایگاه مهمی داشته است» (کدی، ۱۳۸۱: ۱۱).

برخورد تمدن ایران با تمدن توسعه‌یافته غربی در دوره قاجار را می‌توان آغاز جدال میان سنت و مدرنیته و نقطه صفر دوران مدرنیته در ایران دانست. در این میان، اگرچه برای مدرنیته تعاریف گوناگونی ارائه شده، اما وبر^۱، از بنیان جامعه‌شناسی مدرنیته، آن را فرایندی قلمداد کرده که عقلانیت ابزاری را بر تمام شئون جامعه حاکم می‌سازد و سنت‌ها، خرافه باوری و توهمات را برمی‌اندازد (بیات و همکاران، ۱۳۸۱: ۵۰۸-۵۰۹). به عبارتی دیگر، مدرنیته «مجموعه‌ای پیچیده و فرهنگی است که امکان نفی را فراهم می‌سازد و راه گشای سلطنت عقل است» (احمدی، ۱۳۷۴: ۹). در دوره قاجار، شرایطی چون شکست‌های غم‌انگیز ایران از روس‌ها، امضای قراردادهای ننگین گلستان و ترکمانچای، ارتباط نزدیک با غرب، اشاعه فکر نو، مسافرت دانشجویان به فرنگ و انتقال مشاهدات به هم‌وطنان، ظهور و ورود پدیده‌های فنی و فرهنگی سبب شد تا اندک‌اندک، درهای ایران به روی مدرنیته گشوده شود. جامعه سنتی ایران در تماس خود با جوامع مدرن، به‌طور آشکاری متوجه عقب‌ماندگی خود در همه عرصه‌های نظامی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شد و کوشش کرد از طریق کسانی که با این عقب‌ماندگی و دلایل آن آشنا بودند و یا تصور می‌کردند که آشنا هستند، به راه‌حل مدرن برآید (رستگار، ۱۳۹۹: ۴۷). بنابراین، جریان مدرنیته از آموزه‌های اندیشگی آغاز و به کنش‌های سیاسی-اجتماعی منتهی شد. اگرچه آغاز روند مدرنیته در ایران را از حدود سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ هجری قمری برشمرده‌اند، اما باید توجه داشت که سال‌ها پیش از این و «در دوره ناصرالدین‌شاه، تحولاتی در ساختار فرهنگی و وضعیت اقتصادی جامعه رخ داده بود. تأسیس دارالفنون و مدارس جدید،

^۱. Weber

تدریس علوم جدید در مدارس، انتشار نخستین نشریات منظم هرچند دولتی، بخشی از جامعه را با تحولات جهانی آشنا ساخته و کارخانه‌ها و صنایع مختلفی همچون بلورسازی، ابریشم‌تایی، توپ‌ریزی، استخراج معادن و غیره با تلاش‌های اصلاح‌گراانه امیرکبیر، مستشارالدوله و سپه‌سالار ایجاد شده بود» (فرقانی و حمزه‌ای، ۱۳۹۳: ۶۶). نتایج و تأثیرات اصلاحات فوق، در دوره‌های بعد در شکل تجددگرایی نمود یافت.

از لحاظ سیاسی، حکومت قاجار در امتداد سلسله‌های استبدادی پیشین حاکم بر ایران بود که اگرچه به تدریج متحول شد، اما روش کلی حکومتی آن بر پایه اقتدار کامل شاه، به‌عنوان یگانه مرجع صلاحیت‌دار برای رسیدگی تمامی امور کشوری و لشکری بوده است (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۰۹). توصیف کلی مستوره از پادشاه کاملاً با واقعیت پادشاهان قاجاری منطبق است که با اختیار تام و تمام، در رأس طبقات اجتماعی قرار داشتند؛ با این حال، برخلاف خشونت آنان در مقاطع مختلف تاریخی، چهره استبدادی شخصیت پادشاه در شعر مستوره به تصور کشیده نشده است. به‌نظر می‌رسد که مستوره در تبعیت از گفتمان سنتی، پادشاه را در قامت مثبت و ظل‌اللهی مشاهده می‌کرده است. آنچه به شعر مستوره کردستانی تمایز محتوایی بخشیده، عملکرد او نسبت به گفتمان اجتماعی حاکم بر جامعه ایرانی دوره قاجار است. اشعار وی نشان می‌دهد او در مواجهه با این گفتمان، در جایگاه منتقد اجتماعی ایستاده است. بنابراین، در اشعار او انواع نقد وجود دارد، از جمله:

انتقاد از بی‌ارزشی دانش و فضل:

دعوی فضل تو مستوره مکن زان که به دهر فاضلان را به خدا پایه و مقداری نیست
(کردستانی، ۱۳۰۴: ۲۱)

انتقاد از نابسامانی اقتصادی و اختلاف طبقاتی:

خسروان جای به مشکو بگزیدند ولی فقرا را به جهان سایه دیواری نیست
(همان: ۲۱)

انتقاد از وضعیت فرهنگی جامعه:

انتقاد مستوره کردستانی به «گسترش بی‌حیایی در جامعه» در نوع خود جالب توجه است، به‌ویژه که او نماینده زنان دوره قاجار در دوراهی «سنت» و «تجدد» قلمداد می‌شود:

می‌زن ازین پس تو پشت پای به عصمت
رسم حیا چون در این زمانه بود ننگ
(همان: ۴۳)

انتقاد از جایگاه زنان در جامعه:

به زیر مقنعه «ما» را سری است لایق افسر
ولی چه سود که دوران نموده خوار چنینم
(کردستانی، همان: ۳۱)

• جایگاه زنان در دوره قاجار

در این دوره به‌دنبال تحولات فراگیر و همه‌جانبه ایرانیان، از جهات مختلف، جدال و شکاف گفتمانی ایجاد شد. «گفتمان متجدد با تأثیرپذیری از تحولات جهانی و الگوگیری از آن‌ها، گزاره‌های گفتمان سنتی را- که گفتمان هژمونیک این دوره بود- به چالش کشید و در پاره‌ای از موضوعات، در تضاد با آن قرار گرفت. در حوزه موضوعی زنان نیز این جدال دیده می‌شود» (باستانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۰)؛ این درحالی بود که زنان دوره قاجار، مانند دوره‌های پیش از آن، گرفتار قواعد سنت بودند و بدون داشتن جایگاه مستقل اجتماعی، تنها در نقش همسری و مادری شناخته می‌شدند. زنان این دوره به واسطه مرد خانواده (پدر یا همسر) در یکی از طبقات اقتصادی- اجتماعی جای می‌گرفتند، اما به دلیل محدودیت حضور در اماکن عمومی و سنت‌های حاکم، بسیاری از امتیازات اجتماعی مردان هم‌طبقه خود را نداشتند؛ در مقایسه با زنان شهری، زنان ایلپاتی و روستایی از آزادی‌های اجتماعی بیشتری برخوردار بودند (کدیور، ۱۴۰۰: ۲۶). در این میان، زندگی زنان رجال معمولاً به بطالت و بدون تنوع سپری می‌شد و جلوه‌های حضور اجتماعی زنان غالباً به شرکت در اعیاد و مراسم مذهبی محدود می‌شد (شیل، ۱۳۶۲: ۸۸). زنان در این دوره از نظر میزان سواد نیز در شرایط مطلوبی قرار نداشتند، زیرا «جامعه مردسالار عصر

قاجار بر این باور بود که زن نباید چیزی بداند و بفهمد و ضرورتی ندارد زنان خط و سواد بیاموزند» (نوری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۲). بنابراین، «باب علم به روی نسوان از هر جهت بسته و ابداً راهنما و معلمی از برای خود موجود نمی‌دیدند» (تاج‌السلطنه، ۱۳۶۲: ۲۱-۲۲).

به دنبال تغییرات تدریجی در سطوح مختلف جامعه، زنان نیز به لزوم تغییر و تحول معتقد شدند، اما درک متفاوت از تحول و تغییر به ظهور گفتمان‌های متفاوت و به تبع، گفتارهای متفاوت انجامید؛ بنابراین، در دوره قاجار و به‌خصوص در آستانه مشروطیت، غیر از گروه زنانی که بازتولیدکنندگان گفتمان سنتی جامعه و مخالفان سرسخت تجدّد و تغییر بودند، گفتمان زنان طرفدار تغییر و تحول نیز در دو خرده گفتمان: ۱. میانه‌رو؛ ۲. رادیکال قابل دسته‌بندی است. معنای کانونی متن خرده گفتمان میانه‌رو، لزوم آگاه کردن زنان برای دستیابی به پیشرفت و فراخواندن آنان به مقاومت در برابر سنت‌های غلط دوره قاجار و اصلاح آن‌ها است. آنان از یک‌سو باورهای ترقی‌خواهانه داشتند و از سوی دیگر، به برخی سنت‌ها نیز پای‌بند بودند. شاخص‌های مهم در خرده گفتمان میانه‌رو: علم‌آموزی، ضرورت رفتارهای عقلانی و مبارزه با خرافه‌پرستی، بازنگری در ازدواج بر اساس ملاک‌های درست، ارائه راهکار برای ترقی زنان، بومی‌سازی الگوهای زنان کشورهای پیشرفته با توجه به مقتضیات داخلی و فرهنگ و لزوم آگاه کردن زنان برای دستیابی به پیشرفت بود؛ بطورکلی، گفتارهای میانه‌رو پیشرفت را در به‌کار بستن الگوهای نوین برای انجام بهتر وظایف، ورود به عرصه‌های اجتماعی و اصلاح الگوهای غلط زندگی ایرانی می‌دانستند؛ در برابر آن، متن خرده گفتمان رادیکال تصویری سیاه از وضع زنان دوره قاجار نشان می‌داد و زنان ایرانی را در مقایسه با زنان کشورهای اروپایی، ضعیف و فرو دست معرفی می‌کرد؛ بنابراین، منظور گفتارهای رادیکال از پیشرفت، ارتقای موقعیت زنان در جامعه، آزادی بیشتر، دستیابی به حقوق سیاسی و اجتماعی مانند زنان غربی و دگرگون کردن هویت سنتی زن ایرانی بود. شاخص‌های مهم خرده گفتمان رادیکال بر مخالفت با تفکر مردان، بی‌نیازی از همراهی مردان، اتحاد زنان برای کسب دانش و علم‌آموزی، تأکید بر کنار گذاشتن حجاب، کسب استقلال از طریق اشتغال و غیره متمرکز بود (باستانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۸-۱۰۳).

تحول فکری و عملکردی زنان در گرایش به فراگیری انواع هنر و همچنین فعالیت‌های اجتماعی، ابتدا در میان زنان دربار قاجاری بروز یافت. تعدادی از آنان، از جمله دختران

فتحعلی‌شاه به نام‌های خیرالنساء، ضیاءالسلطنه و ام‌سلمه، به هنر خوشنویسی مشهور بودند. گذشته از آن، از اواسط دوره قاجار و به دلیل رونق یافتن عرفان و تصوف در میان رجال سرشناس سیاسی و اجتماعی، برخی از زنان متعلق به دربار قاجاری نیز به عرفان و تصوف گرویدند؛ از جمله، دختر سوم ناصرالدین‌شاه ملقب به «ملکه ایران» که به تبعیت از همسر خود ظهیرالدوله قاجاری، به سلسله صفی‌علیشاهی پیوست. برخی دیگر از بانوان دربار و از جمله «والیه» دختر دیگر ناصرالدین‌شاه نیز به سرودن شعر روی آوردند (حجازی، ۱۳۸۸: ۱۲۴)؛ در این میان، جایگاه مستوره کردستانی بسیار متمایز از دیگران است، به دلیل این‌که او فقط یک عارف، یک شاعر، یک نقاش یا یک خوشنویس نیست، بلکه مجموعه‌ای از این مقوله‌ها را در خود جمع کرده است.

بررسی زندگی مستوره کردستانی نشان می‌دهد که وی در مواردی، از قیدوبندها و سنت‌های حاکم بر جامعه خویش رها بوده است. در این میان، یکی از شگفتی‌های زندگی مستوره، ازدواج دیرنگام اوست. او در سال ۱۲۴۴ هجری قمری، در ۲۴ سالگی به عقد ازدواج خسروخان اردلان، والی کردستان در آمد (کلهر، همان: ۱۱۵). این در حالی است که چنان‌که اشاره شد، در دوران قاجار دختران در سنین یازده تا دوازده سالگی ازدواج می‌کردند. پس از مرگ نابهنگام خسروخان اردلان در سال ۱۲۵۰ رویداد شگرف دیگری در زندگی مستوره نمایان شد؛ به این معنی که با وجود فرهنگ مرسوم زنان این دوره و درحالی که زنان بیوه دربار سعی می‌کردند دوران بی‌همسری خود را به کوتاه‌ترین مدت‌زمان موجود برسانند، مستوره آگاهانه در برابر این ارزش واپس‌گرایانه حاکم بر جامعه ایستاد و علناً اعلام کرد که بعد از مرگ خسروخان ازدواج نخواهد کرد (کلهر، همان: ۱۱۶). هم‌چنین، درحالی که ارتباط زنان در عهد قاجار با مردان خارج از حیطه محارم و معیارهای مرسوم جزو تابوهای جامعه محسوب می‌شد، مستوره پس از فوت خسروخان، عزلت‌گزینی هم اختیار نکرد و هم‌چنان با مشاهیر شعر و ادب در ارتباط شعری بود (دیوان بیگی، ۱۳۶۶، ج ۳: ۲۱۹۴). او هم‌چنین در این دوران، رساله «شرعیات» خود را با کمک ملاحامد رودباری نوشت (کلهر، همان: ۱۱۷). در کنار تمامی ویژگی‌های فوق، حضور مستوره در عرصه تاریخ‌نگاری را می‌توان بزرگ‌ترین دستاورد و ماحصل فرهیختگی و تکامل اندیشه

وی دانست (همان: ۱۱۹)، اما سیطره سنت تاریخ‌نگاری مردسالارانه بر تاریخ نخستین بانوی مسلمان تاریخ‌نویس، کاملاً مشهود است.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج تحلیل اشعار مستوره در سطح توصیف، او را شاعر عارفی معرفی می‌کند که هم در مقوله شعر و هم در زمینه عرفان، تابع گفتمان سنتی و نماینده مکتب بازگشت ادبی است. تحلیل در سطح تفسیر ضمن این‌که بیان‌گر تعدد گفتمان و تنوع مشارکین در شعر مستوره است، نشان می‌دهد که تعدد گفتمان‌های موجود در اشعار او بیان‌گر تفکر چندبُعدی او و حاصل آگاهی وسیع مستوره در شعر، عرفان و جامعه است. در شعر او بر اساس مؤلفه‌های موجود، سه گفتمان شامل «گفتمان عاطفی»، «گفتمان اعتقادی» و «گفتمان اجتماعی» شناسایی شد که اگرچه گفتمان عاطفی از لحاظ تعداد مؤلفه‌های مرتبط، وسیع‌تر از دو گفتمان دیگر است، اما به‌طور کلی، میان آن‌ها به‌گونه‌ای هم‌ترازی وجود دارد. هم‌ترازی این گفتمان‌ها نشان می‌دهد که در باور مستوره عواطف انسانی، عالم معنوی و مسائل اجتماعی ارزش تقریباً یکسانی دارند. تحلیل گفتمانی اشعار مستوره کردستانی در سطح تبیین نشان می‌دهد که کردارهای گفتمانی مستوره با کردارهای اجتماعی دوره قاجار تا حدود زیادی منطبق است. مستوره کردستانی ضمن سرودن غزلیات عاشقانه و عارفانه، مسائل اجتماعی را در چندین شکل در اشعارش مطرح کرده است؛ توصیف او از پادشاه و دیگر مشارکین متن، توصیه‌ها و نیز نقدهای اجتماعی او جریان‌های سیاسی (از جمله، اختلاف طبقاتی حاکم)، اجتماعی (از جمله نابسامانی‌های اقتصادی و معیشتی) و فرهنگی (از جمله، نابسامانی در حوزه دین و اخلاق) وضعیت کلی ایرانیان در دوره قاجار را به روشنی بازتاب داده است. نتایج تحلیل همچنین بیان‌گر این است که مستوره در خلوت شاعرانه و در عزلت عارفانه محصور نمانده است. او در ابتدای شکل‌گیری دو راهی میان سنت و مدرنیته، تلفیقی آگاهانه ایجاد کرده و با تکیه بر مبانی ارزشی دین و فرهنگ، به جای مخالفت و سرسختی در برابر هرگونه تغییر، ضمن تلاش جهت پیشرفت و ارتقای فکری و فرهنگی زنان، از جایگاه یک زن پیشرو و فعال اجتماعی، سنت‌شکنی‌های متعددی از خود نشان داده است؛ از جمله این که رساله‌ای مفید و کاربردی در زمینه احکام شرعی مرتبط با مسائل بانوان نوشته و به‌عنوان

نخستین زن تاریخ‌نویس جهان اسلام، در کتاب «تاریخ اردلان کردستان» به نقد عاملان بحران سیاسی کردستان پرداخته است.

به‌طور کلی، مستوره کردستانی در درجه اول عارف، اما به موازات آن شاعر، نویسنده، پژوهشگر و فعال و منتقد اجتماعی بوده است؛ در این میان اگرچه مستوره در اشعارش به تبعیت از گفتمان حاکم در دوره قاجار، در قامتی مردانه ظاهر شده، اما عملکرد خاص او در آگاهی‌بخشی به نوع «زن» او را در میان سایر زنان روزگار، ممتاز کرده است. او بسیار بیشتر و پیشروتر از زنان شاعر یا عارف تاریخ شعر فارسی، در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نقش‌آفرینی و اظهار وجود کرده است. اشعار مستوره کردستانی ضمن این‌که بازتاب روشنی از وضعیت سیاسی و اجتماعی دوره قاجار است، بیان‌گر نوع مواجهه او در تقابل با گفتمان حاکم بر جامعه ایرانی این دوره و مبتنی بر ایجاد تقابل گفتمانی، از طریق نفی، اعتراض و انتقاد از وضعیت موجود بوده است.

قدردانی

در پایان، مؤلفان مراتب قدردانی خود را از سردبیر محترم و هیأت تحریریه نشریه مطالعات اجتماعی و روان‌شناختی زنان دانشگاه الزهرا (سلام الله علیها) به‌عمل می‌آورند که پژوهشگران را در ارزیابی و معرفی گفتمان اجتماعی یکی از زنان پیشگام و پیشرو دوره قاجار، یاری نمودند.

تعارض منافع

این مقاله هیچ تعارض منافی ندارد.

منابع

- آقاگل زاده، فردوس. (۱۳۸۵). *تحلیل انتقادی گفتمان*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.
- آقاگل زاده، فردوس. (۱۳۸۶). تحلیل گفتمان و ادبیات انتقادی. *ادب پژوهی*، ۱(۱)، ۲۷-۱۷.
- احمدی، بابک. (۱۳۷۴). مدرنیته و اندیشه انتقادی. تهران: اجتماع، چاپ اول.
- باستانی، سوسن، امیدی پور، زهره و رجب‌لو، علی. (۱۳۹۱). تحلیل گفتمان زنان در دوره مشروطیت. *جامعه‌شناسی تاریخی*، ۵(۱)، ۱۰۸-۷۳.
- پالترج، برایان. (۱۳۹۸). *درآمدی بر تحلیل گفتمان*. ترجمه طاهره همتی. تهران: نشر نویسه پارسی.
- تاج السلطنه. (۱۳۶۲). *خاطرات تاج السلطنه*. به کوشش منصوره اتحادیه. تهران: نشر تاریخ ایران.
- حاتمی، علی و جبارنژاد، سمیرا. (۱۳۸۷). تحلیل گفتمان به عنوان روش تحقیق در علوم انسانی. *همایش ملی کنگره علوم انسانی*، تهران: ۲۲ اسفندماه.
- حجازی، بنفشه. (۱۳۸۸). *تاریخ زن: بررسی وضعیت زنان ایرانی در عصر قاجار*. تهران: انتشارات قصیده سرا.
- خسروی، سوسن. (۱۳۸۹). *سبک‌شناسی شعر زنان قاجار*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان.
- دیوان بیگی شیرازی، سید احمد. (۱۳۶۶). *حدیقه الشعرا*. مقدمه و تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: نشر زرین.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). *مستوره کردستانی*، مهین بانوی شعر، هنر و عرفان. *نثرپژوهی/ادب فارسی*، ۲(۷)، ۲۴-۱۳.
- رستگار، هانیه. (۱۳۹۹). بررسی تقابل سنت و مدرنیته در جامعه امروز ایران. *پژوهش ملل*، ۵(۵۹)، ۵۷-۴۳.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۱). *زبان شعر در نثر صوفیه*. تهران: انتشارات سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۷). *جست‌وجوی ریشه‌های دگرگونی شعر معاصر با چراغ و آینه*. تهران: انتشارات سخن.

- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۷). *ایران در زمان قاجاریه*. تهران: انتشارات بهزاد.
- شیل، مری. (۱۳۶۲). *دفتر خاطرات بانو شیل*. ترجمه حسین ابوترابی‌ان. تهران: نشر نو، چاپ اول.
- فرقانی، محمد مهدی و حمزه‌ئی، مهدیه. (۱۳۹۲). بازخوانی مؤلفه‌های مدرنیته در عصر قاجار بر اساس روزنامه تمدن. *تاریخ ایران*، ۶(۲)، ۵۵-۹۴.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۸۷). *تحلیل انتقادی گفتمان*. ترجمه فاطمه شایسته پیران و همکاران. تهران: دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها (مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها).
- فوران، جان. (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*. ترجمه احمد تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- فیلیپس، لوئیز و یورگنسن، ماریان. (۱۳۸۹). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
- کدی، نیکی آر. (۱۳۸۱). *ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: نشر ققنوس.
- کدیور، پریسا. (۱۴۰۱). *جامعه‌نگاری عهد قاجار: تاریخ اجتماعی و زندگی روزمره مردم در دوره قاجار*. تهران: نشر ققنوس.
- کسرای، محمد سالار. (۱۳۷۹). *چالش سنت و مدرنیته در ایران از مشروطه تا ۱۳۲۰*. تهران: نشر مرکز.
- کلهر، محمد. (۱۳۹۷). تأملی بر نقش آنیموس در زندگی و تاریخ مستوره. *پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ*، ۳۷، ۱۳۲-۱۰۷.
- گودرزی، سعید. (۱۳۸۷). *کاربرد آمار در علوم اجتماعی*. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- مریدی، محمدرضا و تقی‌زادگان، معصومه. (۱۳۹۱). *گفتمان‌های هنر ملی در ایران. انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۸(۲۹)، ۱۶۰-۱۳۹.
- میلز، سارا. (۱۳۹۲). *گفتمان*. ترجمه فتاح محمدی. تهران: نشر هزاره سوم.
- نوری، هادی، غلامی، محمدرضا و اسماعیل‌پور لنگرودی، فرزانه. (۱۳۹۹). *حقوق شهروندی زنان در ایران عهد قاجار*. *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۷(۱)، ۱۴۳-۱۱۱.

- هدایت، رضاقلیخان. (۱۳۴۰). *مجمع الفصحاء*. تصحیح مظاهر مصفا. جلد ۵، تهران: امیرکبیر.
- یارمحمدی، لطف‌الله. (۱۳۹۳). *ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی*. تهران: نشر هرمس.
- یزدی، میثم. (۱۳۹۷). روش‌شناسی تحلیل گفتمان انتقادی سازمانی فرکلاف در مطالعات سازمانی و رویدادی هنر. *پژوهشنامه فرهنگستان هنر*، ۲(۱)، ۱۱۴-۱۳۲.
- Agha Golzadeh, F. (2006). *Critical Analysis of Discourse*. Tehran: Scientific and Cultural, First edition,. (In Persian)
- Agha Golzadeh, F. (2007). Critical discourse analysis and literature. *Literary Studies*, 1(1), 17-27. (In Persian)
- Bastani, S., Omidpour, Z. & Rajablo, A. (2012). Analysis of women's sub-discourses in Qajar era. *Historical Sociology*, 5(1), 73-108. (In Persian)
- Diwan Beigi, S. A. (1987). *Hadiqat-al Shoara*. Introduction and correction by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Zarin. (In Persian)
- Fairclough, N. (1999). *Critical Analysis of Discourse*. Translated by Fateme Shaiste Piran et al. Tehran: Media Research Center. (In Persian)
- Foran, J. (1998). *Fragile Resistance, the History of Iran's Social Transformations from Safavid to the Years After the Islamic Revolution*. Translated by Ahmad Tedin. Tehran: Rasa Cultural Services. (In Persian)
- Furqani, M. M. & Hamzaei, M. (2013). Rereading the components of modernity in the Qajar era based on Tamadan newspaper. *Tarikh Iran*, 6(2), 55-94. (In Persian)
- Ghaffari, S. M. K. (2015). *A Collection of Biographies*. Translated by Mahmoud Raouf Moradi. Tehran: Payam Noor Publications. (In Persian)
- Goodarzi, S. (2008). *Application of Statistics in Social Sciences*, Tehran: Sociologists. (In Persian)
- Hatami, A. & Jabarnejad, S. (2008). Discourse analysis as a research method in the humanities. *National Conference of the Humanities Congress, Tehran: March 12*. (In Persian)
- Hedayat, R. Q. (1961). *Majma al-Fashah*. Correction of Mazaher Musfa, vol. 5, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Hijazi, B. (2009). *Women's History: Investigating the Status of Iranian Women in the Qajar Era*. Tehran: Ghasidesarabooks. (In Persian)

- Cady, N. R. (2002). *Iran during the Qajar era and the rise of Reza Khan*. Translated by Mehdi Haqitkhah, Tehran: Ghoghnoosbooks.
- Kadivar, P. (2023). Sociology of the Qajar era: social history and daily life of people in the Qajar period, Tehran: Ghoghnoosbooks. (In Persian)
- Kalhor, M. (2017). A reflection on the role of animus in the life and history of Mastoreh. *Journal of the Iranian History Society*, 37, 107-132. (In Persian)
- Kasraei, M. S. (2000). *The Challenge of Tradition and Modernity in Iran from the Constitution to 1320*. Tehran: Nashre Markaz. (In Persian)
- Khosravi, S. (2010). *The Stylistics of Qajar Women's Poetry*. Master's Thesis, Lorestan University. (In Persian)
- Mills, S. (2012). *Discourse*. Translated by Fattah Mohammadi. Tehran: Third Millennium. (In Persian)
- Moridi, M. R. & Taghizadegan, M. (2011). Discourses analysis of the national art in Iran. *Journal of Cultural Studies Communication*, 8(29), 139-160. (In Persian)
- Noori, H., Gholami, M. R. & Esmaeilpor Langroodi, F. (2019). Women's civil rights in Iran in Qajar. *Sociological Review*, 27(1), 111-143. (In Persian)
- Paltridge, B. (2019). *An introduction to Discourse Analysis*. Translated by Tahira Hemti, Tehran: Neveeseh Parsi Publications. (In Persian)
- Phillips, L. & Jorgensen, M. (1389). *Theory and Method in Discourse Analysis*. Translated by Hadi Jalili. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Radfar, A. (2010). Kurdish magic of Mahin Bani, poetry, art, and mysticism. *Journal of Letters and Language*, 7(2), 13-24. (In Persian)
- Rastgar, H. (2019). Examining the contrast between tradition and modernity in today's Iranian society. *International Journal of Nations Research*, 5(59), 43-57. (In Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (2012). *The Language of Poetry in Sufiya's Prose*. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian)

- Shafiei Kadkani, M. R. (2018). *Searching for the Roots of the Transformation of Contemporary Poetry with a Lamp and a Mirror*. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian)
- Shamim, A. (2008). *Iran During the Qajar Dynasty*. Tehran: Behzad. (In Persian)
- Sheil, M. L. (1983). *Lady Shail's Diary*. Translated by Hossein Abu Tarabian, Tehran: Nashrenow. (In Persian)
- Taj al-Sultaneh. (1983). *Memoirs of Taj Al-Sultaneh*. by Mansoureh Ettehadieh. Tehran: Tarikh Iran. (In Persian)
- Yarmohammadi, L. (2013). *Communication from the Perspective of Critical Discourse*. Tehran: Hermes publication. (In Persian)
- Yazdi, M. (2017). Fairclough's organizational critical discourse analysis methodology in n the studies of art organisations and events, *Research journal of the Iranian Academy of Artsl*, 2(1), 114-132. (In Persian)

© 2024 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International (CC BYNC 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

نویسندگان

m.panahi@alzahra.ac.ir

مهین پناهی

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

F.waezzadeh@alzahra.ac.ir

فائزه واعظزاده

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.